

تأثیر رسانه‌های اجتماعی در آموزش و یادگیری دانش آموزان

عبدالله اسلامی چاهوئی^۱، عابدین پارسا^۲، مرتضی علی‌قلی^۳ و محمد رمشکی^۴

۱ دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور

Abdollaheslamii@gmail.com

۲ دانش‌آموخته کارشناسی دینی و عربی گرایش الهیات دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج

Parsaabedin45@gmail.com

۳ دانش‌آموخته کارشناسی مدیریت ارزیابی فرهنگی دانشگاه علمی کاربردی واحد ۴۷

Sevgi1384@gmail.com

۴ دانش‌آموخته کارشناسی آموزش و پرورش ابتدایی گرایش طرح معلمان دانشگاه آزاد اسلامی واحد کهنوج

Mohammadra1399@gamil.com

چکیده

تمدن جدید بشر در سایه اکتشافات و اختراعات فراوان، گسترده و اثربخشی که در دهه‌های اخیر رخ داده‌است، با سرعتی شگرف، چهره گردانده و تغییرات فراوان و عمیقی را تجربه کرده‌است. یکی از این تغییرات، پیدایش فضای مجازی و سپس تشکیل شبکه‌های اجتماعی است. امروزه اینترنت نقش بزرگ و فزاینده‌ای در زندگی اجتماعی افراد و در زندگی علمی آنها ایفا می‌کند. شبکه‌های اجتماعی، جوامع اینترنتی عضو محور هستند که به کاربران اجازه دریافت و ارسال اطلاعات و نمایش پروفایل‌های شخصیشان و اجازه برقراری ارتباط با توجه به شیوه‌های نوآورانه یا تبادل اطلاعات را می‌دهند. این شبکه‌ها از امکانات زیادی برای پرورش اجتماعی شدن و تبادل اطلاعات و تجارب برخوردارند و به نظر می‌رسد که بر سطوح اجتماعی کاربران تأثیر واقعی می‌گذارند. مطالعات در این زمینه نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی، ابزارهای اجتماعی یادگیری ارزشمندی هستند، زیرا یادگیرندگان را برای ایجاد، انتشار و اشتراک‌گذاری کارهایشان قادر می‌سازند. همچنین شبکه‌های اجتماعی می‌توانند تعامل و همکاری یادگیرنده را تسهیل کنند. در این پژوهش با تکیه بر روش تحلیلی و توصیفی به تعریف و بررسی ماهیت فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی پرداخته می‌شود و سپس تأثیرات مثبت و منفی این پدیده بر دانش‌آموزان مورد واکاوی قرار می‌گیرد. یافته‌های این پژوهش گویای آن است که شبکه‌های اجتماعی به دو گونه مثبت و منفی، بر دانش‌آموزان تأثیر می‌گذارند. از یک سو بستری تازه و بسیار فراخ برای تبادل اطلاعات، تجارب و اندیشه‌ها فراهم می‌کنند و از سوی دیگر ممکن است که از طریق ایجاد افسردگی، اضطراب، کم‌خوابی، اخلاق در فعالیت‌های مغزی، عصبی و چشمی و حتی فراهم شدن بسترهای تازه‌ای برای آزار و ارباب و باج‌گیری، موجب تحلیل رفتن قوای زیستی و توانایی‌های اندیشه‌ای دانش‌آموزان شوند.

کلیدواژه‌ها: شبکه‌های اجتماعی، فضای مجازی، دانش‌آموز، آموزش و پرورش.

۱- مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است و به سبب ذات اجتماعی اش نیازمند ارتباط برقرار کردن با دیگران است. انسان در زندگی اجتماعی و در برخورد با غیر خود نیاز شدیدی به ارتباط دارد و تنها از این طریق است که نیازهای فردی و اجتماعی خود را برآورده می کند. انسان از همان آغاز برای برقراری ارتباط و رساندن پیام خود به دیگران شیوه های گوناگونی را به کار برده است. از اشارات، کلمات و اشاره های رمزی اولیه گرفته تا استفاده از پیشرفته ترین و در عین حال پیچیده ترین وسایل ارتباطی مدرن امروزی از قبیل رسانه ها و وسایل ارتباطی که در طول تاریخ دارای سرعت بسیار کند و ناچیز بوده اند و در عصر حاضر تحول چشمگیری یافته اند (باستانی و همکاران، ۱۳۸۶: ۷۶). پیام هایی که توسط رسانه ها رد و بدل می شود، در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی است. مخاطبان این پیام ها افراد و گروه هایی در سطوح مختلف فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی اند که در ابعاد مختلف زندگی اجتماعی در سراسر جهان پراکنده اند. یکی از مهم ترین رسانه های جمعی که سال های اخیر، شبکه های اجتماعی هستند. چنانچه گفته شد تمام سعی و تلاش رسانه های جمعی و از جمله شبکه های اجتماعی، رسیدن به اهداف و مقاصد است که در عین حال هر کدام به نحوی دارای رنگ و صبغه تربیتی هستند، زیرا این رسانه ها در اموری نظیر رشد شخصیت افراد در ابعاد مختلف، ایجاد ارتباط بین افراد جامعه، کمک به افراد جامعه، کمک به افراد در فرآیند سازگاری با جهان متغیر پیرامون و ... دخالت دارند. چرا که به نظر می رسد نظام تعلیم و تربیت بیش از هر زمان دیگری نیاز به تغییرات اساسی و بنیادین دارد. لذا با توجه به تغییر نوع نگرش مخاطبین امر آموزش و پرورش، خواسته ها و انگیزه های ایشان برای دستیابی به اهداف و آمل، این تغییرات ناگزیر با گذشت زمان خود نمایی خواهد کرد (حائری زاده، ۱۳۸۸: ۳۷).

از طرف دیگر با وجود اندیشه ها و مجموعه های فرهنگی مختلف که از سوی شبکه های اجتماعی، بی محابا به حیطه ی آموزش و تربیت هجوم می آورد. به نظر می رسد که باید از همین شبکه ها در جهت تحکیم بنیانهای آموزش و پرورش استفاده کرد تا مهارت های پذیرش حقایق و اتخاذ تصمیمات اجتماعی و خانوادگی معقول و بهنگام را در تفکر و فضای حقیقی جامعه نهادینه ساخت تا با ارتقاء سطح فکری و فرهنگی خانواده ها، معضلات و مشکلات ناشی از تأثیرات سوء رسانه ها به حداقل برسد و رفتارها و هنجارهای مثبت بالقوه به فعالیت نزدیک شود و بی شک این امر تنها پوشش کافی اطلاعات و دوری از یک جانبه نگری و تعمیق روش های نوین سالم و کاربردی و استفاده سالم از شبکه های اجتماعی در امر تعلیم و تربیت میسر خواهد بود (رفاهی، ۱۳۷۹: ۵).

۱-۱- بیان مسئله

باتوجه به رشد چشمگیر شبکه های اجتماعی و اضافه شدن میلیون ها کاربر جدید به این شبکه ها، دیگر نمی توان امر آموزش را بدون توجه به شبکه های اجتماعی به پیش برد. در گذشته اغلب اندیشمندان حوزه تعلیم و تربیت به این دلیل که شبکه های اجتماعی با یادگیری دانشجویان تناسب ندارند، در استفاده از آن تردید داشتند، در حالی که تحقیقات ثابت کرده است که استادان و دانشجویان در قرن جدید بهتر است در یادگیری از این ابزار استفاده کنند، اما این مهم به شرطی امکان پذیر است که توانایی کنترل آنها در جهت نیازهای دانشی و علمی وجود داشته باشد. در پژوهش حاضر تلاش می شود که تأثیر شبکه های مجازی بر تعلیم و تربیت دانش آموزان بحث و بررسی شود. هدف این پژوهش، شناخت مهمترین ظرفیت ها و موانع و تدوین راهبردهای برنامه درسی برای استفاده از شبکه اجتماعی در امر آموزش و یادگیری است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش های فراوانی در حوزه رابطه فضای مجازی و شبکه های اجتماعی با آموزش و پرورش صورت گرفته است. این پژوهش ها از زوایه های گوناگون به این موضوع نزدیک شده اند و حوزه های مختلفی را در زمینه تأثیر شبکه های اجتماعی بر آموزش و پرورش مورد بحث و بررسی قرار داده اند. برخی از این پژوهش ها عبارتند از:

- غلامی، منظر. (۱۴۰۰). «نقش آموزش و پرورش در مقابله با آسیب های فضای مجازی با تاکید بر شبکه های اجتماعی». مجله پیشرفت های نوین در روان شناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش. صص ۲۴۹-۲۶۱. در چکیده این مقاله می خوانیم:

امروزه ورود شبکه‌های اجتماعی مجازی به زندگی شخصی و اجتماعی افراد، بسیاری از معادلات مربوط به روند جامعه پذیری، فرهنگ پذیری و نحوه تعاملات اجتماعی آن‌ها را تغییر داده است و با توجه به استقبال گسترده کاربران اینترنتی به ویژه جوانان و نوجوانان از شبکه‌های اجتماعی مجازی، مسائل مربوط به این شبکه‌ها جهت اتخاذ تصمیمات صحیح و برنامه ریزی دقیق، مورد توجه مسئولان فرهنگی و آموزشی قرار گرفته است. در حال حاضر فضای مجازی و عضویت در شبکه‌های اجتماعی به بخش جدایی ناپذیر از زندگی کودکان و نوجوانان تبدیل شده است. تحقیق حاضر با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و مرور اسناد و مطاعات کتابخانه‌ای به بررسی آسیب‌های فضای مجازی بر دانش‌آموزان و نقش آموزش و پرورش در مقابله با این آسیب‌ها می‌پردازد. در این تحقیق ابتدا به تعریف فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی پرداخته شده و سپس آسیب‌های فضای مجازی بر دانش‌آموزان مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و در نهایت راهکارهای مقابله‌ای آموزش و پرورش بر کاهش این آسیب‌ها ارائه شده است.

- شعبانی بشلی، زهرا. (۱۴۰۰). «رابطه اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی مجازی با نگرانی و کیفیت زندگی کاری معلمان آموزش و پرورش شهرستان سوادکوه شمالی». *مجله پژوهش‌های کاربردی در مدیریت و علوم انسانی*. صص ۳۶ - ۴۶. پژوهش حاضر با هدف شناسایی رابطه اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی مجازی با نگرانی و کیفیت زندگی کاری معلمان، انجام شد. روش پژوهش توصیفی از نوع همبستگی بود. جامعه آماری شامل کلیه معلمان آموزش و پرورش شهرستان سوادکوه شمالی در سال تحصیلی ۱۴۰۰ - ۱۳۹۹ بود که تعداد ۱۶۵ نفر به روش نمونه‌گیری در دسترس به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. ابزار اندازه‌گیری، پرسشنامه‌های استاندارد اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی مجازی حسن زاده و اولادزاد (۱۳۹۴)، نگرانی مه‌یر و همکاران (۱۹۹۰) و کیفیت زندگی کاری والتون (۱۹۷۳) بود. پایایی پرسشنامه‌ها طبق ضریب آلفای کرونباخ به ترتیب برابر با ۰/۸۶، ۰/۸۸ و ۰/۸۵ بود. در سطح اطمینان ۹۵ درصد ($\alpha=0/05$)، آزمون ضریب همبستگی پیرسون نشان داد که رابطه مثبت معنی‌داری بین اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی مجازی با نگرانی معلمان وجود دارد. هم‌چنین، رابطه منفی معنی‌داری بین اعتیاد به شبکه‌های اجتماعی مجازی با کیفیت زندگی کاری معلمان وجود دارد.

- چراغ ملایی، لیلی؛ کدیور، پروین؛ صرامی، غلامرضا. (۱۳۹۳). «استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی در آموزش، فرصت‌ها و چالش‌ها». *مجله اندیشه‌های نوین تربیتی*. شماره ۳. صص ۲۹-۵۲. هدف اصلی و نوآوری مقاله حاضر بررسی شبکه‌های اجتماعی مجازی (یکی از ابزارهای وب ۲) به عنوان یک ابزار نوین برای استفاده در امر آموزش و یادگیری بود. این مطالعه از نوع مروری و با استفاده از بررسی سیستماتیک مقالات علمی، بر کارآزمایی تصادفی کنترل شده استوار است که در مجلات معتبر چاپ شده است. در این پژوهش با بررسی پژوهش‌هایی که از شبکه‌های اجتماعی مجازی در حوزه آموزش و یادگیری استفاده کرده بودند، مشخص شد استفاده از این ابزار می‌تواند به برانگیختن رویکرد تحقیق، تحلیل و خلاقیت، قوه قضاوت مستقل و خودآگاهی انتقادی در دانشجویان و در نهایت ایجاد محیط یادگیری ساختن گرایانه منجر شود. نتایج حاصل از این مطالعه بیان‌کننده مزایای ساختن گرایانه استفاده از این ابزار برای اساتید و یادگیرندگان و هم‌چنین شناسایی چالش‌ها و تهدیدهای پیش روی این حوزه است. در پایان با تحلیل پژوهش‌های مورد مطالعه مولفه‌های اصلی یادگیری ۲ که شامل مشارکت، چندرسانه‌ای بودن و یادگیرنده به عنوان تولیدکننده دانش است و هم‌چنین محورهای اصلی چالش‌ها و مزایای استفاده از شبکه‌های اجتماعی در آموزش و یادگیری شناسایی و معرفی شدند.

- سلیمان پورعمران، دکتر محبوبه؛ یوسفی مقدم، رضا. (۱۳۹۸). «شبکه‌های اجتماعی مجازی؛ ابزاری در جهت کیفیت بخشی فرایند یاددهی-یادگیری». *International Multidisciplinary Journal of Pure Life*. صص ۱۱-۳۶. پیشرفت‌های شگرف در زمینه فناوری اطلاعات، بسیاری از مفاهیم خرد و کلان را دستخوش دگرگونی قرار داده است تا جایی که محدودیت‌ها و مشکلات نظام‌های اجتماعی با نقش‌آفرینی فناوری اطلاعات قابل رفع است. در این میان، یکی از مقوله‌هایی که فناوری اطلاعات در آن به ایفای نقشی مهمی پرداخته، یادگیری است؛ فناوری اطلاعاتی-طی سال‌های اخیر- در بهبود بازده آموزش علمی در مدارس و دانشگاه‌ها نگاهی موشکافانه داشته و گام‌هایی اساسی در تغییر روش‌های قدیمی تدریس برداشته است؛ به نحوی که به وجود آورنده مفاهیمی هم‌چون یادگیری الکترونیک یا آموزش وب‌محور بوده و

سعی داشته در توسعه یادگیری گروهی، آموزش انسان هایی دانش مدار به منظور افزایش خزانه معلومات انسان ها و بسترسازی جهت تحقق جامعه علم جو به منظور مستحکم کردن زیربنای آینده کشور، قدم های مؤثری بر دارد. بر این اساس، آموزش بر پایه فناوری کسب دانش و معرفت از طریق ابزارهای فناوری اطلاعات در یک محیط مجازی صورت می گیرد. پژوهش حاضر با روش توصیفی- تحلیلی و با استفاده از مطالعه منابع کتابخانه ای، جستجویی در ادبیات و مفاهیم یادگیری داشته و با استفاده از شبکه های اجتماعی و اجزای سیستم یادگیری الکترونیک، رویکرد سازنده گرایی و یادگیری الکترونیک، تعاملات، مقایسه یادگیری، آموزش سنتی، آموزش الکترونیک و مزایا و معایب آن را بررسی نموده است.

- زمانی، دکتر اصغر؛ ترابیان، نرگس. (۱۳۹۷). «هنجارهای اخلاقی حریم خصوصی در فضای مجازی آموزش عالی و آموزش های دانشگاهی». *International Multidisciplinary Journal of Pure Life*. شماره ۱۴. صص ۱۱-۳۲. حریم خصوصی از مباحث مهم در حوزه حقوق و اخلاق اسلامی است، که در حقوق اسلامی با دو مفهوم عدالت و امنیت مرتبط است؛ از سوی دیگر، این مفهوم با رشد فناوری اطلاعات و نفوذ شبکه های ارتباطی و تأثیر بر کنش ها و تعاملات انسان ها- به ویژه در مراکز آموزش عالی و دانشگاه ها- به شکل برجسته تری در دهه های اخیر مطرح گردیده است. فضای مجازی آموزش عالی و آموزش های دانشگاهی از یک سو روابط دانشگاهیان را در نهایت سهولت قرار داده است، و از سوی دیگر امکان دست اندازی به حریم هایی که تا آن زمان در دسترس دیگران نبوده را فراهم آورده است. در این پژوهش هنجارهای اخلاقی در سه حوزه کاربران، مدیران و پردازشگران محتوای سایبری به روش بررسی اسناد و تحلیل اسنادی و بر مبنای آیات قرآنی و روایات اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج حاکی از آن است که هنجارهای اخلاق اسلامی حریم خصوصی در فضای مجازی آموزش عالی و آموزش های دانشگاهی با مفاهیم کلی صداقت، امانت، رازداری، تعهدپذیری و حریم خصوصی پیوند عمیقی دارد و می تواند گام جدیدی در تبیین مبانی اخلاقی حق حریم خصوصی در مسائل نوظهور و پیچیده فضای مجازی و اخلاق فناوری اطلاعات در آموزش عالی داشته باشد.

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

با توجه به رشد و گسترش فضای مجازی و شبکه های اجتماعی و استفاده روزافزون همه جامعه از پیر و جوان و زن و مرد از این پدیده عصر جدید تمدن بشری، بسیار لازم است که ماهیت و فواید و مضار شبکه های اجتماعی مورد بحث و بررسی قرار گیرد. همچنین آموزش و پرورش نیز از لحاظ ساختن آینده سازان جامعه، در کلیت جامعه دارای اهمیت است و نظر به استقبال روزافزون دانش آموزان از فضای مجازی و شبکه های اجتماعی، بسیار ضروری است که رابطه رسانه های اجتماعی و تعلیم و تربیت مورد بررسی بیشتر قرار گیرد.

۴-۱- روش تحقیق

تحقیق حاضر، از نوع پژوهش های نظری و مبتنی بر ترکیبی از دو روش توصیفی و تحلیلی است. نخست ماهیت رسانه، رسانه های اجتماعی و شبکه های اجتماعی بررسی می شود و سپس تدثیر آن ها بر آموزش و پرورش تحلیل می گردد و ظرفیت ها و آسیب های شبکه های اجتماعی بر آموزش و یادگیری دانش آموزان مورد بحث و بررسی قرار می گیرد. داده های مورد استفاده در این پژوهش نیز با مطالعات کتابخانه ای فراهم می آید.

۲- بحث

۱-۲- چیستی رسانه

رسانه در زبان فارسی واژه ی نسبتاً جدیدی محسوب می شود. این واژه معادلی برای کلمات *Medium* (رسانه) و *Media* (رسانه ها) است. همان طور که خود واژه «رسانه» نشان می دهد، ماموریت رسانه، رساندن است: رساندن حرف ها، پیام ها و دیدگاه های یک فرد یا یک مجموعه به افراد، گروه و مجموعه های دیگر. به همین علت، یکی از کارکردهای اصلی رسانه را ایجاد ارتباط می دانند. با توجه به این توضیحات، در معنایی گسترده می توان از «علامت دادن با دود» و «پرتاب سنگ به شیشه همسایه» تا «استفاده از شبکه های ماهواره ای» و «حضور در شبکه های اجتماعی» را مصداق استفاده از ابزار رسانه ای دانست. اما طبیعتاً وقتی در گفت و گوهای روزمره از رسانه حرف می زنیم، معنای مشخص تر و محدودتری در ذهن داریم که در

ادامه به آن می‌پردازیم. رسانه‌ها بستر و مجاری طبیعی تهیه و توزیع اطلاعات در جامعه برای شهروندان هستند و موجب می‌شوند که نیروهای اجتماعی ضمن وقوف و آگاهی به حقوق خویش، سهم خود را از قدرت طلب نمایند (شیری و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۴).

پیدایش انواع رسانه‌های نوین، شیوه اطلاع‌رسانی را دگرگون کرده است. به طوری که رسانه در میان رویداد و مردم، مسیری مجازی ایجاد کرده و در مدل‌های رسمی، نیمه رسمی یا غیر رسمی که بر خبرگزاری‌ها و سایت‌های رسمی، وبلاگ‌ها و سایت‌های نسبتاً معتبر دلالت دارد، ساز و کار خاصی برای امر اطلاع‌رسانی و اطلاع‌یابی تعریف کرده است. پیدایش و توسعه رسانه‌های غیر رسمی یا نیمه رسمی جهانی با عنوان وبلاگ نیز که روزانه بر تعداد آن‌ها افزوده می‌شود، تاثیر بسزایی بر امر اطلاع‌رسانی در مدل‌های جدید با محوریت کاربر دارد. این مسئله حجم محتوای تولید شده را در جهان تا حد زیادی افزایش می‌دهد، از سویی دیگر میزان مشارکت اجتماعی کاربران را بیشتر کرده و به موازات آن آگاهی روزآمد کاربران را نیز ارتقاء می‌بخشد. در نتیجه ورود به عصر جامعه اطلاعاتی و تولد و گسترش رسانه‌های الکترونیکی و اینترنتی، مرز میان رویداد و مردم را باریک‌تر از قبل معرفی کرده است (عبداللهی، ۱۳۸۵: ۸۵).

۲-۲- رسانه‌های اجتماعی

امروزه مهم‌ترین گونه رسانه، رسانه اجتماعی است که رسانه جمعی یا رسانه گروهی نیز خوانده می‌شود. ارتباط به لحاظ تعداد افراد دخیل در آن، انواعی دارد و هرگاه این ارتباط از دو نفر فراتر رود و بیش‌تر جمع، یکدیگر را نشناسند، به ارتباط جمعی مبدل می‌شود. «ارتباط جمعی» نوعی ارتباط است که در آن افراد زیادی ناآشنا، غیرمشخص و نامتجانس که به آسانی قابل شمارش نیستند، مشارکت دارند. سخنرانی در مجامع عمومی یا ارسال پیام از طریق برنامه‌های رادیویی، تلویزیونی و نشریات از این جمله است (صالحی عمران، ۱۳۹۳: ۶۵).

۱-۲-۲- ویژگی‌های رسانه‌های جمعی

رسانه‌های جمعی علاوه بر ویژگی‌های مشترک، هر یک دارای مزیت‌ها و محدودیت‌های خاص خود هستند. اما درباره ویژگی‌های مشترک وسایل ارتباط جمعی می‌توان گفت:

- ۱) تعداد گیرندگان وسایل ارتباط جمعی نسبتاً زیاد است.
- ۲) ترکیب گیرندگان بسیار متنوع است.
- ۳) با ارسال پیام از طریق وسایل ارتباط جمعی، نوعی تکثر پیام به وجود می‌آید.
- ۴) توزیع پیام سریع است.
- ۵) هزینه برای مصرف‌کننده کم است (قاضی طباطبایی و مرجایی، ۱۳۸۰: ۵۳)

۳-۲-۲- انواع رسانه‌های جمعی

رسانه‌های جمعی دارای انواع بسیاری هستند که برخی از مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

- ۱) **روزنامه:** رسانه‌ای است که هر روز چاپ شده، در اختیار مخاطبان قرار می‌گیرد و دارای ویژگی‌های ذیل است:
  - به خاطر چاپ روزانه، تازگی خود را همیشه حفظ می‌کند.
  - از لحاظ شمارگان، در تعداد زیادی منتشر می‌شود، بر خلاف کتاب و مجله که تعدادشان محدود است.
  - مخاطبان خود را روزانه از اخبار و وقایع داخلی و خارجی باخبر می‌کند.
  - علاوه بر مطالب علمی و فکری، به داستان و سرگرمی هم می‌پردازد.
  - ارزان‌تر از سایر مطبوعات است. از این نظر، تعداد بیشتری قدرت خرید آن را دارند.
- ۲) **رادیو:** به عنوان رسانه‌ای صوتی، که پیام را به صورت امواج به مخاطبان می‌رساند، دارای ویژگی‌های ذیل است:
  - ارزانی و در دسترس بودن همگان.
  - حجم کم، سبکی، قابلیت حمل و نقل، نداشتن محدودیت مکانی.
  - طرز کار ساده و کاربرد آسان.

- امکان استفاده انفرادی.

- امکان کار کردن با برق و باتری.

- قابل استفاده در موقعیت های گوناگون، در حال کار، رانندگی، آشپزی و مانند آن (نواح و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۱).

۳) تلویزیون: اگرچه تلویزیون بسیاری از ویژگی های یاد شده برای روزنامه و رادیو را ندارد، اما از جهات دیگر، دارای خصوصیات منحصربه فرد است که آن را از سایر رسانه های جمعی، حتی روزنامه و رادیو، متمایز می سازد. بیشترین مخاطب این رسانه، قشر کودک و نوجوان هستند و با توجه به وقت زیادی که کودکان و نوجوانان سال صرف دیدن برنامه های تلویزیونی می کنند، برنامه سازان آن را قادر می سازد با بهره گیری از برنامه های ارزشی و یا هر باور و ایده ای که خود تشخیص می دهند، رفتار فردی و اجتماعی آینده این مخاطبان را سمت و سو دهند؛ چه اینکه قشر مذکور در آینده ای نه چندان دور، در نقش های گوناگون اجتماعی ظهور کرده، همچون سرباز جبهه فرهنگی، هر چه را آموختند به منصف ظهور می رسانند. رسانه مزبور توان بالایی در جهت پر کردن اوقات فراغت جوانان و حتی غیرجوانان دارد؛ چه اینکه می تواند با نشان دادن صحنه های تفریحی، ساعت ها افراد را به خود مشغول کند (قانعی راد، ۱۳۸۵: ۸۱).

۴) اینترنت و شبکه های اجتماعی اینترنتی

امروزه باید اینترنت و شبکه های تحت اینترنت را مهم ترین و وسیع ترین رسانه های اجتماعی به شمار آورد. اینترنت از یک سو فراگیری و وسعت نفوذ رادیو در همه جا و همه زمان را با خود دارد و از سوی دیگر مانند تلویزیون دارای جاذبه های بصری است. همچنین اینترنت در ذات خود دارای مزیتی است که رادیو و تلویزیون و روزنامه ها اغلب از آن بی بهره هستند و آن، ویژگی تعاملی بودن اینترنت است که کاربران می توانند به صورت زنده و برخط به تعامل، گفتگو و ارتباط گیری با دیگران بپردازند، در حالی که در رادیو و تلویزیون این ویژگی بسیار محدود است و در چارچوب خاص خود رسانه، چنین تعاملی به صورت محدود به مخاطبان اعطا می شود. بنابراین اینترنت به سبب مزیت های امروزه مهم ترین رسانه اجتماعی شده است و در اینترنت نیز مهم ترین بخشی که جنبه رسانه ای و اجتماعی بودن را دارد، پیام رسانی ها و به طور دقیق شبکه های اجتماعی هستند که در حال حاضر با اقبال همه گیر مواجه شده اند و کمتر کسی هست که دسترسی به اینترنت داشته باشد و در یکی از این شبکه های اجتماعی مجازی عضو نباشد. بنابراین آنچه در این پژوهش برای بررسی ظرفیت ها و آسیب های رسانه های اجتماعی مورد بررسی قرار می گیرد، همان شبکه های اجتماعی اینترنتی است (فعلی و همکاران، ۱۳۸۵: ۹۵).

۳-۲- رسانه های اجتماعی و فرصت های آموزشی

امروزه شاهد رشد و توسعه همه جانبه شبکه های اجتماعی و رسانه های جمعی هستیم. شبکه های اجتماعی به جزء جدانشدنی زندگی امروز ساکنین زمین تبدیل شده اند. رشد انواع شبکه های اجتماعی و خدمات متنوعی که به کاربران خود ارائه می کنند، فرهنگ نوینی را گسترش می دهد که فرصت و چالش را همزمان به همراه دارد. آموزش و پرورش نیز نمی تواند خود را جدا از تاثیرات اجتماعی و تکنولوژیکی شبکه های اجتماعی نگه دارد. استفاده روز افزون از این شبکه ها و تاثیری که روی فرهنگ، طرز فکر و عمل استفاده کنندگان آن دارد، نظام آموزشی را نیز به زودی با تحول بنیادی رو به رو خواهد ساخت. اما تا آن زمان، می توان به چند مورد از تاثیرات استفاده از این شبکه ها بر آموزش اشاره کرد.

۱-۳-۲- فعال کردن دانش آموزان

یکی از مشخصه های مهم شبکه های اجتماعی، فعال کردن کاربران برای شرکت در فعالیت ها و کمپین های مشترک است. کاربران این شبکه ها به سرعت می توانند در مسیر یک هدف، با هم متحد شده و شبکه ای از نیروهای جمعی را برای تغییر، بسیج کنند. امروزه دانش آموزان نه تنها از این مزیت برای شرکت در فعالیت های اجتماعی استفاده می کنند، بلکه حتی از آن برای اعتراض به مسئولین مدرسه و یا ایجاد تغییر در شرایط و امکانات آموزشی خود نیز استفاده می کنند (صالحی عمران، ۱۳۹۳: ۶۲).

۲-۳-۲- باز تعریف حد و مرزها

شبکه‌های اجتماعی بسیاری از حدود و مرزهای تعریف شده زندگی واقعی را در هم می‌شکنند. کاربران این شبکه‌ها تقریباً جایگاه اجتماعی واحدی دارند که در حلقه ارتباطی آنها هر کسی با هر سمت یا جایگاهی می‌تواند قرار گیرد. این حلقه‌ها و ارتباطات، منجر به از بین رفتن مرزهای موجود و بازتعریف حدود جدیدی می‌شود. البته این قابلیت نیز همزمان شمشیری دولبه است از جهتی می‌تواند با از میان برداشتن مرزهای موجود، به دانش‌آموزان قدرت تاثیرگذاری و اعتبار بخشد و از طرف دیگر حد و مرزهایی که بین زندگی شخصی و حرفه‌ای معلمان و مسئولین مدرسه وجود دارد را پایمال کند و صدماتی را به طرفین وارد نماید (قاضی طباطبایی و مرجایی، ۱۳۸۰: ۶۲).

۲-۳-۳- تسهیل ارتباط با والدین

عضویت والدین در شبکه‌های اجتماعی به همراه دانش‌آموزان و معلمان، فرصت خاصی را برای ایجاد شبکه همپاری و همفکری بین این نیروها ایجاد می‌کند. بسیاری از والدینی که قبلاً در کلاس‌های درس و جلسات اولیا و مربیان غایب بودند، از طریق مجازی، فعال شده و وارد مباحثات و مشاورات تحصیلی می‌شوند. شبکه‌های اجتماعی در جهت فعال کردن والدین و ایجاد امکان ارتباط با معلمان نقش مهمی را ایفا می‌کند (حائری‌زاده، ۱۳۸۸: ۳۱).

۲-۳-۴- مقابله با خشونت و قلدری

مدارس همیشه پر از افراد یا گروه‌های قلدرمآبی هستند که دیگران را آزار می‌دهند. شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی نیز از این قاعده مستثنی نیستند. عده‌ای از دانش‌آموزان با استفاده از اهرم شبکه‌های مجازی، به آزار و اذیت سایر دانش‌آموزان می‌پردازند و نوع جدیدی از باج‌گیری و خشونت‌وزری را تجربه می‌کنند. در این میان، والدین و مسئولین مدارس می‌توانند از وجود این روابط خشونت‌آمیز و ویرانگر مطلع شده و اقدامات عملی برای مقابله با آن را با کمک یکدیگر انجام دهند (عبداللهی، ۱۳۸۵: ۸۳).

۲-۳-۵- منبع گسترده فعالیت‌ها و مواد آموزشی

شبکه‌های اجتماعی مجازی، می‌توانند گنجینه‌ای از فعالیت‌ها و مواد آموزشی را در خود جای دهند. فعالیت‌های کلاسی می‌تواند به شبکه‌های اجتماعی دانش‌آموزان و معلمان گسترده شود و طیف وسیع‌تری از نظرات، خلاقیت‌ها و فعالیت‌های مختلف را در بر بگیرد. نتیجه فعالیت‌ها و پروژه‌های کلاسی می‌تواند در این شبکه‌ها به اشتراک گذاشته شود و همه اعضای حلقه ارتباطی از نتایج و اقدامات انجام گرفته مطلع شوند (صالحی عمران، ۱۳۹۳: ۶۳).

۲-۳-۶- انتشار سریع و آزادانه اخبار و اطلاعات، افزایش قدرت تحلیل و تقویت روحیه انتقادی

اخبار شبکه‌های اجتماعی بدون سانسور منتشر می‌شوند و این می‌تواند یک مزیت تلقی شود؛ هرچند امکان تکثیر اطلاعات مخدوش و نادرست نیز در این شبکه‌ها بیش از نسل قبلی رسانه‌ها است. البته امکان مقایسه و تحلیل اطلاعات برای مخاطبان وجود دارد و نباید بنا را بر اعتماد به هر آنچه در این شبکه‌ها تولید و بازنشر می‌شود، گذاشت. تحلیل اخبار متناقضی که در این نوع پایگاه‌ها منتشر می‌شود، قدرت نقد و نگاه عمیق‌تر به مسائل اجتماعی را فراهم می‌کند. این نوع پایگاه‌ها به مخاطبان خود فرصت می‌دهند تا از تبعیت کورکورانه فاصله گرفته و در درازمدت به خرد نقادانه روی آورند (قاضی طباطبایی و مرجایی، ۱۳۸۰: ۵۱).

۲-۳-۷- امکان عبور از مرزهای جغرافیایی و آشنایی با افراد، جوامع و فرهنگ‌های مختلف

امروزه شبکه‌های اجتماعی، مهد تمدن‌ها و فرهنگ‌های مختلف بشری است. وجود زبان‌های مختلف در رسانه‌های اجتماعی، امکان حضور تمام افراد جامعه را فراهم می‌کند که می‌توانند فرهنگ حاکم بر جامعه خود را به معرض دید عموم بگذارند. اینکه یک جوان بتواند با امثال خود در کشورهای دیگر جهان ارتباط برقرار کند، باعث می‌شود تا این رسانه‌ها به مکانی تبدیل شوند که وی بتواند فرهنگ‌ها و آداب و رسوم کشور خود را به دیگران معرفی کند و به اشتراک بگذارد. همچنین

در این شبکه‌ها ایده‌های جدید جهت گسترش جامعه، معرفی شده و مورد بحث قرار می‌گیرند. سازمان‌ها نیز می‌توانند فرهنگ و دیدگاه خود را در معرض دید تمام جوامع قرار دهند (شیری و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۴).

۸-۳-۲- شکل‌گیری و تقویت خرد جمعی

یکی از شاخصه‌های مهم شبکه‌های اجتماعی مجازی، پدیدار شدن خرد جمعی است. خرد جمعی به جریان سیال و پویای قوه تفکر و ذهن کاربران حاضر در چنین محیط‌هایی اطلاق می‌شود که به مثابه یک پردازشگر عظیم، اطلاعات را پردازش و پایش می‌کند. همانند دنیای ابر کامپیوترها که قدرت پردازشی آنها، از ترکیب چندین پردازشگر منفرد حاصل می‌شود، نیروی تفکر و ذهن کاربران شبکه اجتماعی، به مدد تعاملات اجتماعی اینترنتی و بهره‌گیری از ابزارهای اینترنتی با یکدیگر ترکیب و همراه می‌شوند و نیروی عظیم با قدرت پردازشی بالا پدید می‌آوردند. این مطلب به خوبی ضرب‌المثل بزرگمهر را که گفته است: «همه چیز را همگان دانند» در ذهن تداعی می‌کند (باستانی و همکاران، ۱۳۸۶: ۷۴).

۴-۲- رسانه‌های اجتماعی و آسیب‌ها و تهدیدهای آموزشی

رسانه‌های اجتماعی در کنار فرصت‌ها و مزایایی که برای آموزش پدید می‌آورند، خالی از آسیب‌ها و تهدیدها نیز نیست. در ادامه به برخی از آسیب‌ها و تهدیدهای رسانه‌های اجتماعی که موجب کاهش یادگیری و اختلال در آموزش می‌شود، می‌پردازیم:

۱-۴-۲- افسردگی

گرچه محققان رابطه‌ای مستقیم علت و معلولی بین افسردگی و شبکه‌های اجتماعی را هنوز کشف نکرده‌اند، اما آنها دریافتند که استفاده از شبکه‌های اجتماعی ممکن است با افزایش علائم افسردگی، از جمله کاهش فعالیت اجتماعی و افزایش تنهایی همراه باشد. استفاده از چندین وب‌سایت رسانه‌های اجتماعی بیشتر از زمان صرف شده با افسردگی ارتباط دارد. براساس این مطالعه، افرادی که بیش از هفت شبکه اجتماعی استفاده کرده‌اند سه برابر بیشتر از افرادی که از دو یا کمتر شبکه اجتماعی استفاده می‌کنند، دچار افسردگی می‌شوند (نواح و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۹).

۲-۴-۲- اضطراب

نوجوانان غالباً نه تنها برای پاسخگویی سریع به اینترنت احساس فشار می‌کنند، بلکه برای داشتن عکسهای کامل، متن‌های زیبا و پستهای کاملاً فشرده نیز احساس فشار می‌کنند که همگی می‌توانند اضطراب زیادی ایجاد کنند. در حقیقت، برخی مطالعات نشان داده‌اند که هرچه دایره اجتماعی نوجوان در اینترنت بیشتر باشد، اضطراب آنها از همگام بودن با همه چیز در اینترنت بیشتر می‌شود. به هر حال شبکه‌های اجتماعی برای نوجوانان یک منبع اضطراب شدید می‌باشد. بسیاری از نوجوانان، به ویژه دختران، نگران این هستند که دیگران در مورد آنها چه فکر می‌کنند و اینکه دفعه بعد که عکس آن‌ها را ببینند چه عکس‌العملی نشان خواهند داد. و سولاتی از این قبیل در ذهن‌شان می‌آید: "که چرا این عکس کمتر لایک خورد؟"، "منظور فلان کس از این کامنت زیر عکس چی می‌تواند باشد؟"، "چرا فلان عکس این عکس من را لایک نکرد؟" و ... علاوه بر این‌ها به آزار و اذیت‌های اینترنتی و سایر موارد ناخوشایند در اینترنت فکر کنید و خواهید دید که چرا رسانه‌های اجتماعی منبع ترس واقعی بسیاری از نوجوانان است (قانع‌ی راد، ۱۳۸۵: ۸۳).

۳-۴-۲- کمبود خواب

گاهی اوقات نوجوانان آنقدر ساعت‌های زیادی را در شبکه‌های اجتماعی می‌گذرانند که خواب‌گرانه‌های خود را از دست می‌دهند. در نتیجه، این کمبود خواب می‌تواند منجر به تغییر خلق و خو، پایین آمدن صبر و پرخوری و همچنین تشدید مشکلات روانی مانند افسردگی و اضطراب شود. در یک مطالعه انگلیسی که در مجله مطالعات جوانان منتشر شده است، از ۹۰۰ جوان بین ۱۲ تا ۱۵ سال در مورد استفاده از رسانه‌های اجتماعی و تأثیر آنها بر خواب پرسیده شده است. آنها دریافتند که یک پنجم نوجوانان گفتند "تقریباً همیشه" شب بیدار می‌شوند و درگیر شبکه‌های اجتماعی هستند. این مطالعه همچنین نشان داد دختران نسبت به پسران بسیار بیشتر از خواب خود می‌گذرند و در شبکه‌ها هستند. همچنین دختران بیشتر از پسران ساعت‌های زیادی را از طریق واتساپ تلفنی صحبت می‌کنند (صالحی عمران، ۱۳۹۳: ۶۲). آنها نه تنها احساس

خستگی مداوم را گزارش کردند، بلکه همچنین گزارش کردند که به طور متوسط از نوجوانانی که خواب آنها توسط شبکه‌های اجتماعی مختل نشده است، کمتر خوشحال هستند. به علاوه، نوجوانان بیش از بزرگسالان به خواب نیاز دارند، بنابراین استفاده از شبکه‌های اجتماعی در نیمه شب می‌تواند بر سلامت جسمی آنها نیز تأثیر بگذارد. در نهایت کمبود خواب نه تنها باعث خستگی و تحریک پذیری می‌شود، بلکه می‌تواند سیستم ایمنی بدن را ضعیف کرده و احتمال بیماری نوجوانان را افزایش دهد (قاضی طباطبایی و مرجایی، ۱۳۸۰: ۵۱).

۴-۲- حسادت

حسادت - حسادت یک نوع حس عاطفی عادی است - که همه افراد آن را دارند ولی متأسفانه اگر مدیریتی برای این نوع حس نباشد به راحتی به یک حسادت ناسالم تبدیل می‌شود. در رسانه‌های اجتماعی حسادت‌ها خودشان را بیشتر از دنیای واقعی بروز می‌دهد. چرا که متأسفانه نوجوانان اغلب متوجه نمی‌شوند که افراد تمایل دارند فقط "لکات و جنبه‌های مثبت" خود را در رسانه‌های اجتماعی منتشر کنند و اغلب مشکلات، سختی‌های و نداشته‌هایشان را از اینترنت دور نگه می‌دارند. در نتیجه، زندگی یک شخص دیگر ممکن است به صورت آنلاین عالی به نظر برسد، اما آنها به صورت آفلاین مانند هر کس دیگری در حال مبارزه کردن با درگیری‌های زندگی خودشان می‌باشند. ولی با تمام این توصیفات و توضیحات خیلی از نوجوانان هنوز درگیر مقایسه‌های اجتماعی هستند. و بر این باور هستند که همه خوشبخت و خودشان بدبخت هستند. در نتیجه، این می‌تواند منجر به افسردگی، تنهایی، عصبانیت و مسائل مختلف شود. علاوه بر این، حسادت سبب می‌شود که فرد رفتارهای پست و ناجوانمردانه از خود نشان دهد. در حقیقت، این افراد بسیاری از دختران خوشبخت (از نظر او) دیگر را هدف قرار می‌دهند و علیه آن‌ها بدگمانی، پیام‌های بد و شایعات نادرست پخش می‌کنند (عبداللهی، ۱۳۸۵: ۸۴).

۴-۲-۵ مشکلات ارتباطی

نوجوانانی که اولویت خود را در شبکه‌های اجتماعی قرار می‌دهند اغلب روابط مجازی را به روابط واقعی ترجیح می‌دهند و خروجی این نوع سبک زندگی باعث می‌شود فرد به لحاظ روابط اجتماعی در انزوا قرار گیرند. اغلب این افراد در جمع‌ها درگیر موبایل‌های خود هستند و ترجیح می‌دهند که در فضاهای اجتماعی، خودشان را سرگرم کنند. در هر صورت از آن جایی که رسانه‌های اجتماعی یک روش عالی برای برقراری ارتباط با دوستان و خانواده از راه دور هستند اما سبب دور شدن از آدم‌هایی هست که در نزدیکی ما هستند (حائری‌زاده، ۱۳۸۸: ۳۳).

۳- نتیجه‌گیری

شبکه‌های اجتماعی در سال‌های اخیر گسترش فراوانی یافته‌اند و بسیاری از حوزه‌های زندگی بشر را از خود متأثر ساخته‌اند یا تحت سیطره خود قرار داده‌اند. استقبال از شبکه‌های اجتماعی، سن و طبقه خاصی را هم نمی‌شناسد و همه سنین و همه طبقات اجتماعی به رسانه‌های گروهی و شبکه‌های اجتماعی اقبال کرده و از آنها استقبال نموده‌اند. بنابراین بسیار شایسته است که نقش رسانه‌های گروهی در جنبه‌های مختلف زندگانی بشر مورد بررسی قرار گیرد و یکی از این جنبه‌ها، حوزه آموزش و پرورش است. دانش‌آموزان یکی از قشرهای مهمی هستند که به رسانه‌های گروهی و مخصوصاً به شبکه‌های اجتماعی اینترنتی روی آورده‌اند و هرچند که در ابتدا اندیشمندان، این حوزه را برای دانش‌آموزان کودک و نوجوان مفید و مناسب نمی‌دانستند، اما امروزه بر آن شده‌اند که با شناخت ماهیت رسانه‌های گروهی، زمینه را برای حضور امن و ثمربخش کودکان و نوجوانان در این رسانه‌ها فراهم سازند. مطابق آنچه در این پژوهش بررسی و نشان داده شد، رسانه‌های اجتماعی و مخصوصاً شبکه‌های اجتماعی اینترنتی، هم حاوی فرصت‌هایی برای بهبود آموزش هستند و هم موجب تهدیدها و آسیب‌هایی می‌گردند. مهمترین فرصت‌هایی که شبکه‌های اجتماعی فراهم می‌کنند، عبارتند از بی‌واسطه شدن ارتباطات، دستیابی به منابع گسترده، تسهیل و تسریع ارتباط چند سویه از یک سو میان دانش‌آموزان با دانش‌آموزان، از سوی دیگر میان دانش‌آموز و معلم و از طرف دیگر میان معلم و والدین و بسیاری از فرصت‌های مفید دیگر که رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی می‌توانند برای آموزش فراهم نمایند. از سوی دیگر این حوزه خالی از آسیب و تهدید نیز نیست و ممکن است با غرق شدن دانش‌آموزان در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی از طریق افزایش افسردگی و کم‌خوابی بازدهی آموزشی دانش‌آموزان کاهش یابد. همچنین ممکن

است که به سبب در خود فرو رفتن دانش‌آموز و غرق شدن او در ارتباط‌های مجازی، ارتباط‌های واقعی دانش‌آموزان تحت شعاع قرار گیرد و نتوانند در عالم واقع به خوبی ارتباط‌گیری نمایند و این مشکل به کاهش ارتباط موثر و مفید او با معلمان و دیگر دانش‌آموزان منجر شود.

فهرست منابع

- باستانی سوسن، صالحی هیکویی، مریم. (۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی شبکه و جنسیت: بررسی ویژگی‌های ساختی، تعاملی و کارکردی شبکه اجتماعی زنان و مردان در تهران. نامه علوم اجتماعی، ۳۰(۰)، ۶۳-۹۵.
- حائری زاده، سیدعلی، اصغرپورماسوله، احمدرضا، نوغانی محسن، میرانوری سیدعلیرضا (۱۳۸۸). بررسی تاثیر روابط اجتماعی استاد-دانشجو بر موفقیت تحصیلی دانشجویان، علوم اجتماعی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد)، دوره ۶ شماره ۱: ۲۷-۵۱.
- رفاهی، مهتاب؛ رفاهی، الهه؛ ثابت، بابک و بقایی، عبدالله (۱۳۷۹) کیفیت پایان-نامه و چگونگی اجرای آن: نظرسنجی از کارورزان دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان. پژوهش در علوم پزشکی، ۶ (۱)، ۶-۱.
- شیرینی، نعمت اله؛ خوش مرام، مژگان؛ رستمی، فرحناز؛ میرک زاده، علی (۱۳۹۳) نقش سرمایه اجتماعی در پیشرفت تحصیلی دانشجویان: مطالعه موردی دانشجویان کشاورزی دانشگاه رازی. فصلنامه مطالعات اندازه گیری و ارزشیابی آموزشی، ۴(۶)، ۸۳-۵۷.
- صالحی عمران، ابراهیم. (۱۳۹۳). آموزش عالی و سرمایه اجتماعی. پژوهشنامه توسعه فرهنگی اجتماعی. (۱)۱: ۷۷-۵۷.
- عبداللهی محمد (۱۳۸۵) جامعه شناسی ایران، نگاهی به گذشته، حال و آینده، رهیافت. ۶ (۱۳): ۸۱-۸۷.
- فعلی، سعید؛ پزشکی راد، غلامرضا؛ چیدری، محمد (۱۳۸۵) بررسی عوامل مؤثر بر مشارکت دانشجویان در فعالیتهای پژوهشی و تولید علم، فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی، شماره ۴۲: ۹۴-۱۰۷.
- قاضی طباطبایی، محمود، مرجایی، هادی. (۱۳۸۰). بررسی عوامل مؤثر بر خوداثربخشی دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه تهران. فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی. (۱۹): ۵۷-۳۱.
- قانع راد، محمدمین. (۱۳۸۵). نقش تعاملات دانشجویان و اساتید در تکوین سرمایه اجتماعی دانشگاهی. مجله جامعه شناسی ایران. (۱)۷: ۲۹-۳.
- نواح عبدالرضا، رضادوست کریم، پورترکارونی محمد (۱۳۹۱). بررسی عوامل مؤثر بر تعاملات دانشجویان با استادان. فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی. (۱) ۱۸: ۴۱-۲۵.